

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Sanskrit

ડૉ. રવીન્દ્રકુમાર પંડાની ભાવભૂમિઃ એક પરિચય

KEY WORDS:

Ms. Archana Gamit

Lecturer (Sanskrit), Government Arts college, Sagbara, Dist. Narmada.

આચાર્ય મમ્મટનામતાનુસાર -

ન માનવાસ્તે નરગવ્દવાચ્યાઃ । ।

નિયતિકૃતનિયમગ્રહિતાં
હ્તાદૈકમયોમનન્યપરતત્ત્વામ્ ।
નવસ્મરુચિરં નિર્મિતિ -
માદયતીભારતી કવેર્જયતિ । । 1.1 । ।

પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં આવા જ એક આધુનિક સંસ્કૃત કવિ ડૉ. રવીન્દ્રકુમાર પંડાની કાવ્યસૃષ્ટિરૂપ “ભાવભૂમિ” માં વિહરવાનો અને કવિના ભાવવિશ્વથી ભાવકોને પરિચિત કરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મૂળ સાહસિક-કલિંગ (ઓરિસ્સા) ના અને હાલમાં ગરવી ગુજરાતને કર્મભૂમિ બનાવી અહીં સ્થાયી થયેલા ડૉ. પંડા ગુજરાતના સંસ્કૃત ભાષાના અગ્રગણ્ય કવિ અને લેખક છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય જગતમાં પ્રતિષ્ઠિત “અખિલ ભારતીય કાલિદાસ પુરસ્કાર” થી સન્માનિત એવા ડૉ. પંડાનું આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રદાન નોંધનીય છે. હાલમાં મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યાપન કાર્યમાં રત, સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકેની ભૂમિકા ભજવી રહેલા તેઓ ચાળીસથી વધારે કૃતિઓની રચના કરી ચૂક્યા છે.

અત્રે જે કાવ્યકૃતિની ચર્ચા હું કરવા જઈ રહી છું તેનું શીર્ષક છે ભાવભૂમિઃ. જે બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. પ્રથમ ભાગ અલગ અલગ વિષયાધારિત અગિયાર લઘુકાવ્યોનો બનેલો છે જ્યારે બીજા ભાગમાં એક દ્રુતકાવ્ય અને એક લહરીકાવ્ય સમાવિષ્ટ છે.

આ કાવ્યસંગ્રહના પ્રથમ ભાગનું પ્રથમ લઘુકાવ્ય છે ભગવત્કૃતિઃ. પોતાના કાવ્યસંગ્રહની શુભ શરૂઆત કવિ પ્રભુવંદનાથી કરે છે. અનુષ્ટુપ, ઉપજાતિ અને વસંતતિલકા જેવા છંદોથી યુક્ત એવા આ કાવ્યમાં કવિ જેની લીલાથી પત્યરમાંથી પણ અમૃત વહી નીકળે, જેના પ્રકાશથી આ ભૂમિ દેદીપ્યમાન છે અને જેની કૃપાથી મૂક પણ બોલી શકે છે એવા ભગવાન નારાયણને પ્રણમે છે. કવિમતે જે જન સંસારના દુઃખોને વિસરી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરે છે તે સદા સુખી રહે છે. કવિ પોતાના માયા અને કામથી વિમોહિત થયેલા મન અને ચિંતારૂપી જ્વરથી દાહતા શરીરને શાતા આપવા શ્રી કૃષ્ણને પ્રાર્થના કરે છે.

हे दीनबन्धो दुरितापहारी
हे कृष्ण दामोदर वासुदेव ।
त्वया विना जीवनमर्थहीनं

विनाशय त्वं मम दुःखजालम् । ।

“શક્તિસ્તોત્રમ્” માં 33 શ્લોકોમાં દેવી ભગવતીની આરાધના કરાઈ છે. સ્તોત્રની શરૂઆતમાં જ કવિ દેવી સરસ્વતીને વંદે છે, જેમની પ્રેરણાથી તેમના ચિંતમાં કાવ્યની કામના થઈ છે. અગ્રે જતાં કવિ ભગવતી ના વિવિધ સ્વરૂપો જેવા કે લક્ષ્મી, ગૌરી, ચંડી, ભવાની વગેરેને નમે છે, પરંતુ પછીનાં શ્લોકોમાં કવિનો શક્તિ વિશે સંદર્ભ બદલાઈ જાય છે. કવિ શક્તિને મનુષ્યમાં રહેલી હિંમત અને સાહસના પ્રતીક રૂપે પ્રયોજે છે.

“न सा धरा यत्र न सन्ति वीरा

न ते तु वीराः सततं स्थिरा ये ।

येषां शरीरेषु न शक्तिस्त्वेषु

અન્ય એક કાવ્ય “મોનાયસ્તોત્રમ્” માં કવિએ ઉપજાતિ છંદનો પ્રયોગ કર્યો છે. અહીં છ શ્લોકોમાં ગુર્જરપ્રદેશસ્થિત દ્વાદશજ્યોતિર્લિંગોમાંના એક એવા પ્રભુ સોમનાથનું સ્મરણ કર્યું છે. ભગવાન સદાશિવે પણ સ્કંદપુરાણના ઉત્તરકાંડમાં જે ગુરુમહિમાનું ગાન કર્યું છે એવા ગુરુની પ્રશસ્તિ કવિએ પોતાની “ગુરુસ્તુતિઃ” માં કરી છે. “ગુરુસ્તુતિઃ” ના પ્રારંભે કવિએ ‘કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ્’ કહી વિષ્ણુના અવતાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને, જેમની કૃપાથી વિશ્વમાં જ્ઞાનગંગા પ્રવાહિત થઈ છે એવા મહાભારતના રચયિતા ભગવાન વેદવ્યાસ અને જેમનાં કાવ્યકલાપુષ્પથી સરસ્વતી સુશોભિત થઈ છે એવા કવિકુલગુરુ કાલિદાસની વંદના કરી છે. દેશને જેણે પોતાના જ્ઞાનદીપથી ઉજાસ આપ્યો એવા સ્વામી વિવેકાનંદના ગુરુ રામકૃષ્ણ પરમહંસને પણ કવિ વંદે છે. કવિના માટે સર્વસુખોનું કારણ વિદ્યા છે અને એ વિદ્યા ગુરુની કૃપાદૃષ્ટિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

“शिवोऽहम्” ની શરૂઆતમાં વેદાંતદર્શનની છાંટ દેખાય છે.

जीवोऽहं मच्चिदानन्दः शिवोऽहं सुखमागमः ।
जन्ममृत्युनराव्याधि-यन्त्रणा न स्मृशान्ति माम् । ।

અહીં સૃષ્ટિનો સાર જાણે કે શિવ જ છે તેમ પ્રદર્શિત કરાયું છે જ્યારે બીજી બાજુ સંસારનું મહત્વ દર્શાવતા કવિ કહે છે કે -

“संसारोऽयं सुधासिन्धुः सर्वत्रान्ति मुखं मखे । ।

આ રચનામાં કવિનો જીવન પ્રત્યેનો હકારાત્મક અભિગમ અને જીવન જીવવાનો જુસ્સો સ્પષ્ટ તરી આવે છે. સંસાર હંમેશા દુઃખોના સાગર તરીકે ઓળખાતો આવ્યો છે પણ કવિના મતે તો એ સુધાસિંધુ જ છે. પરંતુ આ ત્યારેજ શક્ય બને જ્યારે મનુષ્ય પાસે સંતોષરૂપી ધન હોય માટે કવિ કહે છે -

सन्तोषः परमं वित्तं न शान्तिः सन्तोषं विना । ।

વ્યક્તિપરક કાવ્યોનું પ્રચલન પણ અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનું એક વૈશિષ્ટ્ય રહ્યું છે. આધુનિક કવિઓએ અનેક રાજનેતા, વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ અને વિદ્વાનોની પ્રશંસામાં શબ્દાંજલિ અર્પી છે. ડૉ. પંડાએ પણ પોતાની આ કૃતિમાં ચાર વ્યક્તિપરક કાવ્યોની રચના કરી છે. જેમાં પ્રથમ છે કવિની કર્મભૂમિ સંસ્કારી સયાજીનગરી વડોદરાના શાસક સયાજીરાવ ત્રીજા પર લખાયેલું “સયાજી-દશક્રમ્”. ઉપજાતિ છંદમાં લખાયેલા આ દશક-કાવ્યમાં કવિએ વડોદરાના ઉદારચિત, સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનુરાગી, દૂરદ્રષ્ટ મહારાજાની પ્રશસ્તિ કરી છે. આજે વડોદરા નગરી સંસ્કારી અને કલાનગરી તરીકે ખ્યાતનામ છે તે આ મહારાજાની દૂરંદેશીનું જ પરિણામ છે.

કવિના શબ્દોમાં જો તો - ,

उदारचेताः प्रतिभाधनी म
साहित्यसंगीतकलानुरागी ।
विशालद्रष्टा जननायको यः
कथं नृपं तं हृदि विस्मरामः । ।

“मीमरावप्रगतिः” मां कविचे भारतना बंधारणना घडवैथा दलितनेता डॉ. भीमराव आंबेडकरनी शब्दपुष्पथी अर्थना करी तेमने उदारचेता, विद्याविलासी, बहुशास्त्रवेत्ता, सुगुणानुरक्तः, परदुःखदग्धः अने दलितागदूतः जेवां अनेक विशेषणथी नवाज्यां छे.

“नेन्द्रमोदीप्रशस्तिः” काव्यमां ते समयना गुजरात राज्याना मुખ्यमंत्री अने तेमना सुशासननी प्रशंसा करवामां आवी छे.

“शान्तिः सदा नृचति यत्र भूमौ
न सन्ति राज्ये भयकारणानि ।
भ्रमन्ति राज्ञी महिलाः सुखेन
विनेव भीतिं गुजरातराज्ये । ।

२३ श्लोकामां रयाथेला आ प्रशस्तिकाव्यमां मोदीशासनमां थथेलां विकासकार्योनी गाथा गवाछ छे अने ऐमना शासनमां राज्यानी तत्कालीन स्थितिनुं वर्णन कराचुं छे. राज्यामां यालती प्राथमिक शाणाना बाणको माटेनी अक्षयपात्र मध्याह्न भोजन योजना जेवी सरकारी योजनानो उल्लेख पण काव्यमां जोवा मणे छे.

काव्यसंग्रहना द्वितीय भागमां “हृदयदूतम्” नामनुं दूतकाव्य छे. संस्कृत साहित्यमां कालिदासना “मघदूतम्” थी लछेने सांप्रत समय सुधीमां घण्टां दूतकाव्यो लभायां छे. जेवा के “मयूरदूतम्”, “चन्द्रदूतम्” वगेरे वगेरे. ज्यां कविओने पोतानो संदेशो पोतानी प्रिया सुधी पहोयाडवा अन्य संदेशवाहकनी जरूर पडी छे पण अहीं कविने दूत शोधवा कथांय जवानी जरूर पडी नथी. कवि द्वारा पोताना हृदयने ज अहीं दूत बनावी हेवाचुं छे.

रे हृदय!
वेदय मे पियतमां वेदनायाः स्वरम् ।
तया विनाहमस्मि
विवर्णवैखरी ।
भावहीना भाषामयी
स्थूला सुन्दरी ।

परंपराने अनुसरीने कविचे हृदयने दूत तो बनावी दीधुं पण साथोसाथ आधुनिक युगना प्रणयीजनोना दूत ऐवा मोबाइलचंत्रनो निर्देश करवानुं पण कवि यूक्या नथी.

धन्यं पिये! मोवाइलयन्त्रम्
संयोजयते त्वया सह मम योगमूत्रम्
न जपामि मन्त्रम्
न च कस्य तन्त्रम्
हस्ताभ्यां धृत्वा मोवाइलम्
अन्विव्यामि तव सम्पर्कमूत्रम् । ।

डॉ. पंडाचे परंपरा अने आधुनिक बने धाराओमां संस्कृतशिक्षण प्राप्त कर्तुं छे. ते ज रीते तेमना काव्योमां पण परंपरा अने आधुनिकतानो सुभग समन्वय जोवा मणे छे.

अरुणरंजन मिश्र डॉ. पंडा विशे नोंछे छे – “Dr. Panda has a unique expertise in delineating love-in-separation.” आ कथननुं उत्तम उदाहरण प्रस्तुत दूतकाव्यमां जोवा मणे छे; ज्यां पोतानी विरह-व्यथाने वाया आपवा कविचे पोताना कार्यक्षेत्रने पण सांकली लीधुं छे. अहीं तेमनो छात्रकेन्द्री अध्यापकसहज स्वभाव पण निर्दिष्ट थाय छे.

न कर्तुं शक्नोमि विशालपुस्तकानामध्ययनम्
संशोधयामि सततं तस्याः स्नेहधनम्

यथा कश्चित् शोधशास्त्रः
संशोधते ग्रन्थालये वस्तु समस्तम् ।

डॉ. पंडाचे पोताना भावोने वाया आपी शब्दबद्ध करवा संस्कृत साहित्यना ऐक अन्य प्रकार लहरीकाव्यनो प्रयोग करी “भावलहरी” नी रचना करी छे. जे आ काव्यसंग्रहनुं अंतिम काव्य छे. साहित्यना आ स्वरूपनो प्रयोग पंडित जगन्नाथे अधिकतम कर्यो छे, जेमणे पांच-पांच लहरीकाव्योनी संस्कृत साहित्यने भेट धरी छे.

“भावलहरी” मां कविचे नानां नानां ८४ पद्योमां पोतानां विविध भावतरंगोने वहाव्यां छे. डॉ. सुदेश आहूजा, भावलहरी विशे नोंछे छे –

“भावलहरी में जैसे काव्यरूपी समुद्र में अनेक भावों की लहरें छितर गयी हो। विविध भावों से आपूर्त ८४ क्षणिकाओं में गुण, दोष, सज्जन, दुर्जन, मृत्यु, जीवन, संसार, विपमतायें एवं विसंगतियों के अनेकानेक अनुभव समाहित हैं।”

अत्रे ऐक तुलना उल्लेखनीय छे. दरेक व्यक्तिते दरेक कार्य करवा सक्षम नथी, दरेक ने पोतानी आगवी विशेषताओ अने मर्यादाओ होय छे. जेम के लीमडाना वृक्षमां मधुरत्व संभव नथी के काग नीर-क्षीरनो विवेक करवा समर्थ नथी. आ विशे कवि कहे जणावे छे –

“मराल एव क्षीरनीरभेददर्शी, न तु काकः ।”

ऐज रीते दरेक घटना के परिस्थितिनी अलग अलग व्यक्तियो पर अलग अलग प्रभाव पडतो होय छे. कोछ ऐक परिस्थिति ऐक व्यक्तिते आनंद आपे तो अन्यने दुःख पण आपती होय छे. प्रस्तुत काव्यमां आ वातने बहु जणैता उदाहरण द्वारा समजाववामां आवी छे.

कौञ्चस्य मरणे
व्याधो हसति
वाल्मीकिः कन्दति ।

आम, जिवननां सत्योनां घण्टां ताणावाणां पोतानी आ रचनामां कवि ऐे वणी लीधा छे. सांप्रत समयमां मातापितानां योगदानने लूली पाश्चात्य संस्कृतिना यीले याली विभक्त कुटुंब (Nuclear Family) जेवा आधुनिक विचारमां रायता एंली संतोना माटे कवि सीधा अने सरण शब्दोमां ऐक उच्य विचार आपी जाय छे:

‘मन्दिरे मे किम्?
गृहे स्तः
मातापितरौ ।

समाजमां हम्मेशाथी कुलदीपक, धरनो चिराग जेवा विशेषणो साथे संतानोमां पुत्रनो दबदबो रह्यो छे. परंतु डॉ. पंडाना आ काव्यमां तेमनी ऐक वधु उदात्त भावना, जे छे पुत्र अने पुत्री वर्येनी समानतानी भावना ते अहीं दृष्टिगोचर थाय छे. कविना ज शब्दोमां जोछे ते –

“पुत्रं/पुत्रीं विना
पिता
फलं विना वृक्षः ।

उपरोक्त पद्यने मोनो छमेज प्रकारनुं काव्य कही शक्या. ग्लोबल वीर्मागना युगमां ज्यारे वृक्षो अमूल्य छे अने छातां मानवजातिचे वृक्षोना हासमां कोछ कसर नथी छोडी, तेवामां डॉ.पंडाचे पोताना

કાવ્યમાં વૃક્ષોનું મહત્વ દર્શાવતા, તેમને ઈશ્વર તરફથી પૃથ્વીને પ્રેમથી મળેલી ભેટ ગણાવી છે.

“वृक्षाः
परमेश्वरस्य
पृथिवीं प्रति
प्रणयोपहायाः ।”

આ પદમાં કવિએ પ્રતિકાત્મક (Symbolism) નો સુંદર પ્રયોગ કર્યો છે. ડૉ.શ્વેતા પ્રજાપતિ નોંધે છે –

“He profusely makes use of symbols and abstract objects for the better expression of his ideas. In many of his poems one can notice simplification of grave philosophical ideas.”

કાવ્યના અંતમાં કવિ જીન્દગીનો બહુ મોટો સબક, સંઘમાં જ શક્તિ છે એ બહુ સુંદર ઉદાહરણ દ્વારા દર્શાવી જાય છે.

“संघेऽस्ति शक्तिः
यदा तृणानि
एकत्रितानि भवन्ति
गजोऽपि तैर्निवृद्धं
शक्यते ।

આથી ડૉ. અરૂણ રંજન મિશ્ર કવિ તરીકે ડૉ. પંડાની પ્રશસ્તિમાં જ નોંધે છે તે યોગ્ય જ છે. એમાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી.

“He is ahead of many Sanskrit writers as he takes up various modern themes that relate to the subtle aspects of life. His self-perception, god-consciousness, time-consciousness, reflective and analytical look towards life, problems of the modern days, his vision of the beloved, the shadow beloved and of the beloved as a source of imagination etc. place him as a frontier poet today. His romantic feelings in union or in separation have endeared him among the readers.”

ઉપસંહાર :

આમ, ડૉ.પંડા કૃત ભાવમૂર્તિ માં ભાવોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. કાવ્ય સ્વરૂપોનું વૈવિધ્ય પણ આ સંગ્રહમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આધુનિક સંસ્કૃત કવિતાઓની વિશેષતા એવા અછાંદસ પદોની રચનાની સાથે કવિએ આ કાવ્યસંગ્રહમાં અનુષ્ટુપ, ઉપજાતિ, વસંતતિલકા જેવા છંદોનો પણ યાદુતાથી પ્રયોગ કર્યો છે. કવિનું શબ્દસૌકર્ય દર્શાવતી આ રચનાઓ સમજવામાં સરળ છતાં કાવ્ય સૌષ્ઠવની દૃષ્ટિએ પરિપૂર્ણ છે. પ્રેમમાં વિરહનું વર્ણન હોય કે, આધ્યાત્મિકતા કે પછી સમાજની નક્કર વાસ્તવિકતા કે આધુનિક સમાજની સમસ્યાઓનું વર્ણન હોય; તે સર્વેમાં કવિની કુશળતા નજરે પડે છે. તેથી, કોઈપણ વાચક કવિની ભાવમૂર્તિ ના ભાવોમાં પ્લાવિત થયા વિના રહેતો નથી.

1. પંડા, રબીન્દ્રકુમાર, ભાવભૂમિ, અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિષદ, વડોદરા, ૨૦૧૨, પૃ. ૧૦
2. એજન, પૃ. ૨૮
3. એજન, પૃ. ૩૬
4. એજન, પૃ. ૩૮
5. એજન, પૃ. ૩૮
6. એજન, પૃ. ૧૫
7. એજન, પૃ. ૧૭
8. એજન, પૃ. ૪૫
9. એજન, પૃ. ૫૫

10. મિશ્ર, અરૂણરંજન, કોન્ટેમ્પરરી સંસ્કૃત રાઈટીંગ ઈન ઓડીશા, પ્રતિભા પ્રકાશન, દિલ્લી, ૨૦૦૬, પૃ. ૨૬૪
11. એજન, પંડા, રબીન્દ્રકુમાર, પૃ. ૪૭
12. દુક, અંક ૨૮-૨૯, સં., મિશ્ર શિવકુમાર, તથા વિશ્વાલ બનમાલી, દુક ભારતી, અલ્હાબાદ, ૨૦૧૨-૧૩, પૃ. ૮૨-૮૩.
13. એજન, પંડા, રબીન્દ્રકુમાર, પૃ. ૬૨
14. એજન, પૃ. ૬૪
15. એજન, પૃ. ૬૫
16. એજન, પૃ. ૬૮
17. એજન, પૃ. ૭૪
18. પ્રજાપતિ, શ્વેતા, અ મેરીગોલ્ડ ઓફ મોડર્ન સંસ્કૃત લિટ્રેચર, ન્યુ ભારતીય બુક કોર્પોરેશન, દિલ્લી, ૨૦૧૪, પૃ. ૧૧૩-૧૧૪
19. ત્યાં જ, પંડા, રબીન્દ્રકુમાર, પૃ. ૮૦
20. ત્યાં જ, મિશ્ર, અરૂણરંજન, પૃ. ૨૬૪